

ELEMENTS D'UN MOLÍ I DE DUES PREMSES ROMANES INÈDITES A QUART DE LES VALLS

Carme Rosario Torrejón
Historiadora de l'Art

Introducció

El present estudi té per objectiu donar a conèixer i valorar una sèrie d'elements de premsa romana, procedent segurament d'una vil·la, que ara es troben dipositats a l'entrada de la població de Quart de les Valls, en un espai anomenat precisament "La Premsa" (Vegeu Fig. 8). El lloc d'origen de les peces és un jaciment que es trobava al camí de Benifairó, entre aquesta localitat i Quart.

Quart de les Valls es troba a la subcomarca de la Vall de Segó, pertanyent al seu torn a la comarca del Camp de Morvedre, al nord de la Província de València. Conformada actualment per cinc poblacions que es troben disperses dins d'una vall oberta al mar, Quart se situa en la part més occidental d'aquesta. Geogràficament, aquesta vall està delimitada per la Muntanya Frontera al Nord, on també s'ha localitzat un santuari iberoromà, i el Pic dels Corbs al Sud. És una terra fèrtil, banyada pels ullals de la Font de Quart, que donen aigua a tot aquest territori, molt a prop de Sagunt.

Segons la informació consultada a través de la base de Dades de l'Inventari de Jaciments Arqueològics de la Generalitat Valenciana, serien diversos els espais arqueològics que se situen a l'àrea de Les Valls, on es concentren, de forma dispersa restes ceràmiques, lítiques, òssies i estructures de diferents èpoques, les quals cal posar-les en relació amb l'òrbita d'acció de Sagunt i la seua àrea geo-estratègica, sobretot dins del període romà.

L'espai geogràfic de les Valls i els seus jaciments

De nord a sud, tot el territori costaner septentrional valencià estava controlat, a l'època romana, únicament per dues ciutats: *Saguntum* i *Dertosa*. L'espai, entre aquestes urbs, és de caràcter rural dispers, comptabilitzant-se més de 180 jaciments, en la seua majoria vil·les, entre els quals sols en 12 d'aquests jaciments, han localitzat elements que pertanyien a la producció de l'oli o del vi (ARASA: 2011-2012, p. 254). *Saguntum* s'havia constituït com a ciutat de dret romà des de temps de l'emperador August i des d'allí irradiava el control per tot aquest vast espai, anomenat *ager* (o àrea d'influència). Territori que estava articulat a través de la Via Augusta i de camins secundaris que connectaven els poblats dispersos o les vil·les amb les principals ciutats; en el cas de *Saguntum*, també estava enllaçada amb el port, utilitzat tant per exportar els excedents que es treien de les collites com per importar béns de prestigi.

Segons la informació recollida a l'Inventari de Jaciments Arqueològics de la Base de Dades de la Generalitat Valenciana, a la zona de Les Valls es concentren, de forma dispersa, una sèrie de jaciments arqueològics amb restes que van des d'època ibèrica fins a època moderna. Així i tot, l'empremta romana és la més destacable, reflex de l'enorme influència que va exercir la ciutat de *Saguntum* a la zona. Concretament, estaríem parlant d'una ocupació que aprofita la bona comunicació amb la Via Augusta i el bon sòl per explotar. És més, tal com contempla Casas Genover, la selecció del lloc on habitar era també producte d'un espai que havia estat sempre ocupat i mai abandonat, i al mateix temps un lloc sense obstacles geogràfics, mantenint una circulació fluida del transport i les persones (CASAS: 2010, p. 1).

Els jaciments localitzats a les Valls es troben en diversos llocs, entre els quals destaquen el del Camí del Racó, situat al terme de Quartell de les Valls, on en 1995 es va realitzar una prospecció arqueològica documentant-se restes materials ceràmiques d'època romana baix imperial i medieval, el qual va ser un espai susceptible de ser catalogat com una *villae* en mal estat de conservació. Un altre jaciment amb restes romanes és el de la necròpolis del Codoval, al sud-oest de Quart. A l'eixida de Faura, en direcció cap a Sagunt, es troba també el jaciment de la Partida dels Terrers, el qual es va excavar primerament per González Simancas (1923), qui va localitzar la figura d'un bou ibèric tallat en pedra calcària dolomítica. Tot i que durant les últimes excavacions realitzades en 2015 s'ha posat en evidència l'aparició de més restes ceràmiques de diversos períodes, i en concret l'existència d'un abocador de ceràmica ibèrica, així com la planta d'una *villae* bastant arrasada (MELCHOR: 2013, pp. 143-144).

Moltes de les restes arqueològiques d'aquests llocs corresponen a *villae* i són fruit de l'ocupació d'una aristocràcia que exercia els seus principals càrrecs a la ciutat de *Saguntum*, però, que a la vegada, desplegava el seu control en aquesta zona explotant els recursos que oferia. Majoritàriament es tractava de productes com el vi i l'oli, tot i que també va ser habitual la dacsa i inclús les magranes o les garrofes, béns d'autoconsum però també d'exportació (PÉREZ: 1968, p. 76). Cosa que queda testimoniada per diversos autors quan parlen de l'exportació per mar del vi saguntí. Aquesta aristocràcia, doncs, es componia d'importants llinatges que havien tingut un recorregut en ascens dins dels principals càrrecs municipals en *Saguntum*, com per exemple els *Baebii* o els *Aemilii*, i que preferiren l'establiment al camp per viure més còmodament al mateix temps que extreien profit dels productes que conreaven. Les troballes epigràfiques que en parlen d'aquests noms són prou abundants i proven la seua expansió per tot l'ager saguntí, almenys fins a Castelló. Entre elles està la dedicada a *Baebii Valerius Optatus*, localitzada als Estanys d'Almenara. En Almassora, per exemple, també es va trobar una inscripció que feia referència a *Gnaeus Cornelius Saturninos*, fill de *Baebia Agile* (FERRER, OLIVER, BENEDITO: 2016, p. 170).

A més a més, cap al sud del Millars i com més a prop ens situem de Sagunt, les residències d'aquestes famílies serien més riques; una hipòtesi prou considerable que permet afirmar que les vil·les que estigueren instal·lades a Les Valls serien igual o millors a les localitzades a Borriana, com per exemple la del Palau i la de Sant Gregori o la de la Torrassa (Betxí-Alqueríes-Vila-real) (FERRER, OLIVER, BENEDITO: 2016, pp. 172-173), entre altres. En el cas de Les Valls, a causa de la transformació constant del territori i el grau d'ocupació no apareix cap resta rellevant, la qual cosa no significa que no hi haguera, simplement no s'ha conservat.

Quant al període d'ocupació és difícil saber de quan datarien aquestes vil·les, i més, quan les restes són tan escasses. Però, sembla amplament acceptat que durant el regnat d'August s'incrementaren aquest tipus d'explotacions agrícoles. D'entre les fonts que ens narren com eren aquestes edificacions cal destacar la de Columel·la en *Res Rustica*, que va descriure les principals parts d'una vil·la: aquesta es componia d'una pars urbana o residencial. Concebuda com una domus, s'articulava al voltant d'un pati amb peristil i amb habitacions al seu voltant; la *pars rustica* era un lloc on s'allotjaven els serfs o servidors que treballaven a la casa; finalment, tenia una *pars fructuaria*, on es localitzaven els espais de producció: almàsseres (*Torcularia*), així com magatzems, graners (*granaria*) i corrals, bàsicament. (FERRER, OLIVER, BENEDITO: 2016, p. 175).

És molt important destacar el tipus de jaciments trobats a Castelló per tal de fer valdre les restes conservades a Quart, ja que en tots els excavats no tenien una part *fructuaria* com si s'observa, d'altra banda, al de Les Valls. Així, d'entre els jaciments on han aparegut restes materials que evidencien l'aparició d'espais de producció d'oli o vi apareguts arreu de la geografia castellenca, en són 12: un és el del Mas d'Aragó, a Cervera del Maestre, on es trobà la *pars fructuaria* d'una d'aquestes vil·les; un altre va ser el jaciment d'El Pou de la Cadena, a Tírig; El Brosseral, a Cabanes, on es va trobar un contrapés de premsa; ja en el territori saguntí, estan el jaciment de la Torrassa (com hem dit abans), a Betxí-Vila-real, on es va localitzar un contrapés de cargol; La Creueta, a Les Alqueries; la vil·la de Benicató, a Nules; La Torremotxa, també localitzada a Nules; La Punta, L'Horta Seca i La Torrassa, a la Vall d'Uixó; L'Alqueria, de Moncofa; El Pla, a La Llosa i La Muntanyeta dels Estansys d'Almenara (ARASA: 2011-2012, pp. 254-258).¹

No obstant això, a més a més de les vil·les analitzades quant a l'àrea de l'*ager* saguntí, no hem d'oblidar que tot i que la zona de la Vall de Segó està més propera a Sagunt podria haver-hi de similars, però, a dia de hui, es necessiten encara més estudis i excavacions arqueològiques amb profunditat per aportar més proves a aquesta hipòtesi. Malgrat això s'ha constatat la presència d'alguns elements propis d'assentaments rurals amb *pars fructuaria*, com són per exemple les peces que ací es presenten: a Quart de les Valls es troben instal·lats una sèrie d'artefactes procedents d'una premsa o *torcularium* romana que es van localitzar al jaciment de Santgilabad, en el camí de Quart a Benifairó, just baix les llomes del Codoval. Possiblement provinents d'una vil·la en pendent o a peu de muntanya, que també van ser habituals.

Les premses i molins romans

Per poder fer una anàlisi d'aquests elements és necessari saber com s'articulaven les premses i els molins romans. Bàsicament, els sistemes de premsa estaven vinculats indistintament a la producció tant d'oli com de vi. Ara com

¹ A més a més, Pablo Medina ha donat a conèixer dos nous contrapesos: un situat a l'Alcora, en la Partida de Mas d'en Plana (jaciment encara inèdit), i altre a les Useres de tipus cabrestant o de torn, trobat a prop de la carretera CV 165. Vegeu: MEDINA GIL b., Pablo, "Dos nous contrapesos de *torcularium* a la comarca de l'Alcalatén (Castelló), Castelló, Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló, 32, 2014, pp. 133-135. A Sagunt també s'ha trobat una sèrie de *torcularium* associats segurament a *villae*: en la Riba del Riu Palància; en Parc Sagunt I, on es van localitzar dos contrapesos, i en l'Advocat. Vegeu: MEDINA GIL a., Pablo, "Explotació de l'olivera i la vinya al País Valencià durant l'època romana", València, Treball de Fi de Grau, Universitat de València, 2014.

ara, encara no es pot distingir si hi havia un sistema específic per cadascun o si s'utilitzava el mateix tant per a produir oli com per a vi. Entre les tipologies de premses que existien en època romana estaven les de biga, dites així perquè utilitzaven una llarga biga de fusta, anomenada *praelum* que, per la llei física de la palanca, exercia força des d'un dels seus extrems per transmetre o incrementar el pes o aqueixa força cap a la massa a premsar (MEDINAa: 2014, p. 11).

Seguint a Medina, l'habitació on se situaven aquestes premses es dividia en tres seccions: una zona d'accionament, situada en la part anterior de la biga i que és on es trobava el contrapés (depenent del sistema per desplaçar la biga podia ser de cabrestant o de cargol), que és el dispositiu que fa descendir la biga; el sistema de subjecció del cap del *praelum*, situat a la part oposada i per últim, un fixat sòlidament per suportar i contrarestar la força exercida en la zona de premsatge, situada en un punt intermedi (MEDINAa: 2014, p. 11).

Aquestes premses eren les més eficients quant a rendibilitat però també requerien disposar d'un espai prou gran per poder instal·lar-les, ja que eren de grans dimensions. La sala on se situaven rebia el nom de *torcularium*, però, a més a més, hi havia habitacions annexes per dipositar l'emmagatzematge, per la fermentació o la molta (TEICHNER: 2011-2012, p. 12).

Segons el tipus de contrapés, existien variants. Estaven les premses de biga manual, exercida per la mà dels serfs i incrementada amb peces de pedra que emetien pressió sobre la biga; la premsa de torn o cabrestant, la qual s'accionava mitjançant un contrapés de pedra que es fixava al sòl i que s'encarregava de baixar el *praelum*, o la de cargol, que també utilitzava aquest contrapés de pedra, però mitjançant un eix en forma de cargol que la travessava. Normalment, segons els encaixos que aquests contrapesos presenten en la seua superfície, es pot saber el sistema d'accionament de la premsa. En el cas dels contrapesos de torn els encaixos són laterals, i presenten una esquerdada transversal. En canvi, els contrapesos de cargol disposen d'una perforació en forma de cercle o quadrat la seua part superior (Vegeu Fig. 1) (MEDINAa: 2014, p. 12).

Els contrapesos podien estar situats a la mateixa altura que la resta d'artefactes o bé estar en una posició més baixa del sòl per exercir major força de pressió. Per això, en alguna ocasió, apareixen enterrats o semienterrats a terra (MEDINAa: 2014, p. 14).

Un altre element de la premsa era el peu de premsa o *area*. Aquest era el que recollia la pasta d'olives (*sampsas*) o el raïm (*vinaceum*), prèviament

trepitjat, el qual, a través d'uns canals, feia discórrer el líquid cap a un contenidor o *lacus*. A sobre de les *areae* es disposaven uns cofins d'esparg de forma circular (*fiscinae*) que exercien pressió sobre el producte a premsar (MEDINAa: 2014, p. 13). Entre el peu de premsa i la zona d'accionament poden aparéixer també unes bigues horitzontals de fusta, que actuen de guia i eviten el seu oscil·lar horitzontal (PEÑA: 2010, p. 47).

Altres dels elements que conformaven les premses estaven normalment realitzats en fusta, d'ací que no s'hagen conservat. Un d'aquests era el sistema d'ancoratge del *praelum* o biga de fusta. Hi havia dos mètodes de subjecció a l'extrem posterior: un consistia a ancorar la biga en el mateix mur de la sala i l'altre, anomenat *arbores*, mitjançant unes bigues col·locades de forma vertical (o una única biga o dobles parelles de bigues) que actuaven com a guia; el *praelum* se sustentava, doncs, gràcies a unes *fibulae*, o travons, realitzats també en fusta, que s'introduïen als *arbores*. De vegades, no els *arbores*, perquè evidentment eren de fusta i no solen perdurar, però sí que se solen conservar els forats dels ancoratges realitzats al paviment o a blocs de pedra que conformaven aquestes premses (PEÑA: 2010, pp. 42-47).

Una vegada premsat el vi o l'oli, el líquid derivava cap a uns contenidors anomenats *lacus*. Aquests dipòsits podien estar fets d'obra (en *opus signinum*) encara que també s'han trobat exemples fets de ceràmica de tipus *dolium* (MEDINAa: 2014, p. 20).

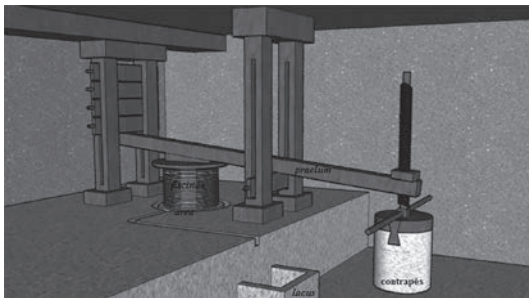

Fig. 1. Premsa de cargol. Font: PEÑA CERVANTES, Yolanda, *Torcularia: la producción de vino y aceite en Hispania*, Tarragona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2010.

Quan als molins, s'ha de dir que encara presenten moltes més variables i tipologies que les premses depenent del sistema d'ancoratge de les manivelles de fusta per fer-los accionar, així com per la tipologia de les moles, les quals podien tenir forma circular o piramidal, entre altres. No obstant això,

un molí romà, que en gran mesura derivava de models grecs, es componia bàsicament de dues moles. El terme mola, de fet, també és antic, ja que va ser Columel·la qui, en la seua obra *Res Rustica*, XIII, 50, el va definir així per a denominar un molí rotatori, el qual es podia moure per tracció animal, generalment mitjançant un ase, i també va ser citat per Cató en *De Re Agricultura*, X, 4 i XI, 4. (MEDEROS i ESCRIBANO: 2001, p. 318). La pedra superior o mola volandera (que era la que exercia el moviment rotatori) s'anomenava *catillus*. I, baix d'aquesta, estava la mola inferior, anomenada *solera* o *meta*, que quedava fixa. El *catillus*, per la seua banda, donava voltes al voltant d'un eix (spindle) que el travessava pel centre i es clavava en la *meta*. L'eix era de fusta i podia travessar també la pedra inferior per clavar-se al sòl. El forat del *catillus* era més gran que el de la *meta* per poder dipositar el gra des de dalt i que no se'n sortís per davall d'aquesta. A més a més, a dalt, en el *catillus*, se solia fer un foradet en un extrem per poder fixar un mànec de fusta per tal d'accionar el moviment rotatori (MEDEROS i ESCRIBANO: 2001, p. 319).

Descripció dels artefactes localitzats a Quart de les Valls

En el cas concret de les peces que es conserven a Quart, segons l'Inventari de Patrimoni de la Generalitat, provenen d'una excavació del jaciment que es troba al Pou Santgilabad, on també es van localitzar restes òssies, lítiques i inscripcions epigràfiques. Així, que és possible que es tractés d'una vil·la en pendent amb una part *fructuaria* definida almenys per dues premses, tenint en compte que els artefactes dipositats a l'entrada de Quart són dues *areae*, a més a més d'un contrapés i una mola de molí. Segons el mapa que hi ha a continuació, el cercle que s'observa en la meitat superior, dins la parcel·la 483 del cadastre, correspon al lloc on estan actualment dipositades les peces citades. El cercle que apareix representat en la meitat inferior, corresponent a la parcel·la 285, és el lloc on, segons el catàleg de Jaciments de la Generalitat Valenciana, es documenta la procedència d'aquests materials lítics. Concretament, estan situats al vessant nord-est de la muntanya del Codoval, molt pròxim al camí que comunica els pobles de Quart i Benifairó de les Valls.

Pel que respecta a les restes localitzades, les hem dividides en: Artefacte A, que es correspon amb una mola i un area o peu de premsa, i d'altra banda l'Artefacte B, integrat per un contrapés de premsa i altre peu de premsa. És molt important remarcar aqueixa divisió, donat que, els diferents artefactes estan col·locats de manera molt aleatòria, car no segueixen estrictament el muntatge de com seria una premsa romana o un molí (Vegeu Fig. 1).

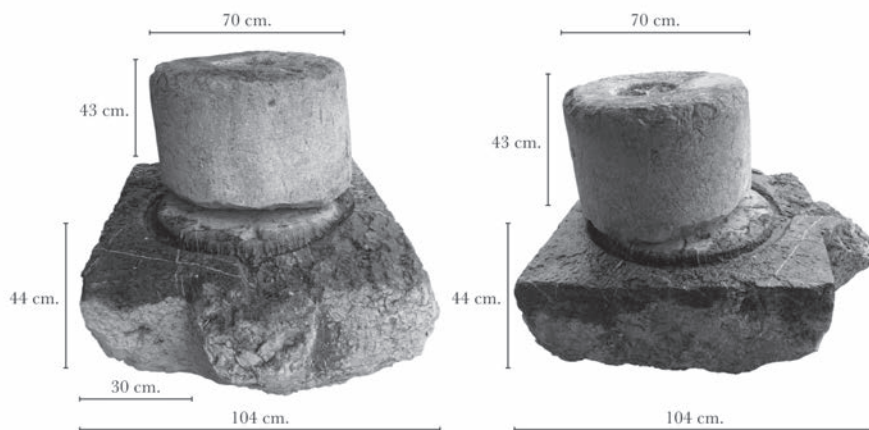

Fig. 2. Mapa del cadastre. Parcel·la 483: Localització actual de les peces. Parcel·la 285: Lloc on es van trobar (espai definit com *villae*).

L'artefacte A està compost per una area o peu de premsa que mesura 103 x 104 cm, i té una alçada de 44 cm. Està feta amb pedra calcària dolomítica, com la resta de les pedres, que és un tipus de roca localitzable a les pedreres pròximes a la zona i a Sagunt. Encara s'aprecia el canal circular (de 90 cm) per on eixia el líquid una vegada acabava el premsatge (amb la boca mig destruïda), així com les esquerdes que parteixen del centre en sentit més o menys radial cap aquest cercle per facilitar el procés de premsatge (Vegeu Fig. 3 i 5). Al damunt d'aquest peu de premsa, es va situar (no sabem si pertanyent a la mateixa estructura) una *mola* o *catillus*, que es correspon amb la mola superior d'un molí romà rotatori (possiblement per a la molta de blat). Està en molt bones condicions, ja que la peça es troba sencera. Té una altura de 43 cm i un diàmetre de 70 cm. En la imatge de detall (Vegeu Fig. 4) es pot observar l'orifici central per on es dipositava el gra i des d'on s'ancorava la biga per fer-lo rodar, el qual té un diàmetre de 22 cm. Actualment aquest orifici està reomplert per ciment, cosa que ens ve a dir que aquesta pedra segurament va ser reutilitzada.

Artefacte A. Mola i area

Mola
(part frontal i esquerra)
Area o peu de premsa

Mola
(part posterior i dreta)
Area o peu de premsa

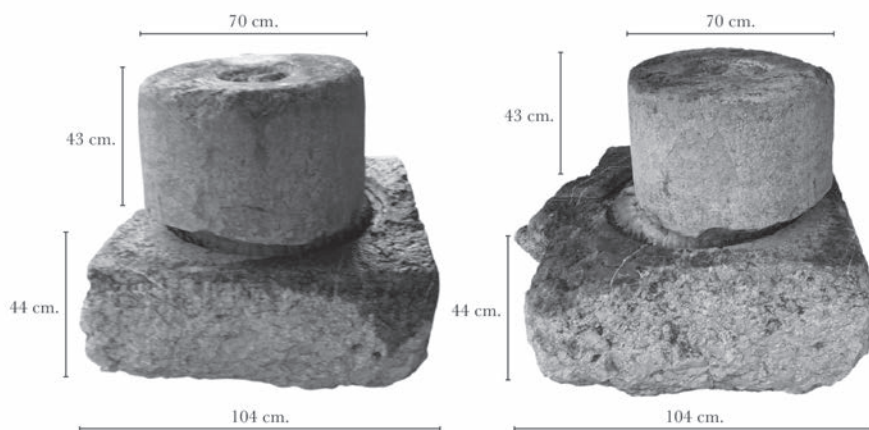

Fig. 3. Mola de molí i peu de premsa localitzades a Quart de les Valls.

Detall. Part superior del contrapés

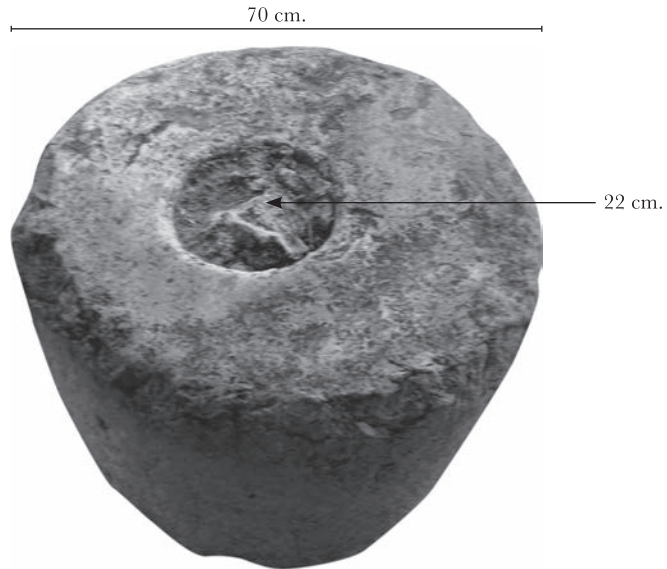

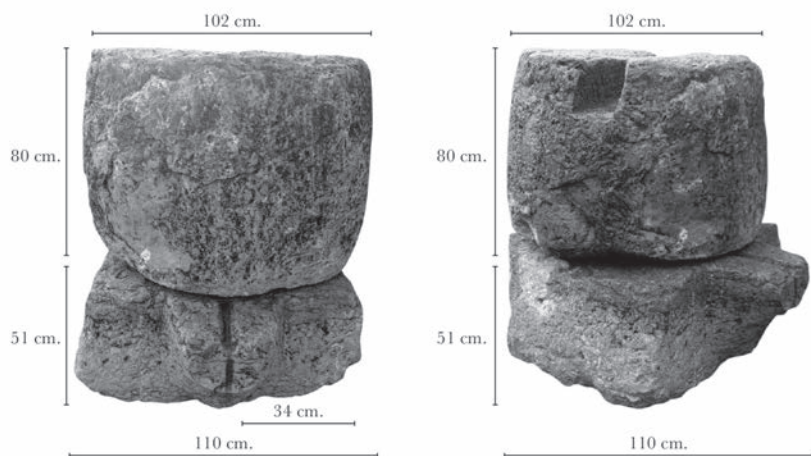
Fig. 4. Mola de molí rotatori romà de Quart de les Valls.

Fig. 5. Detall de les esquerdes sobre la roca.

Artefacte B. Contrapés i area

Contrapés de cargol
(part frontal i esquerra)
Area o peu de premsa

Contrapés de cargol
(part posterior i dreta)
Area o peu de premsa

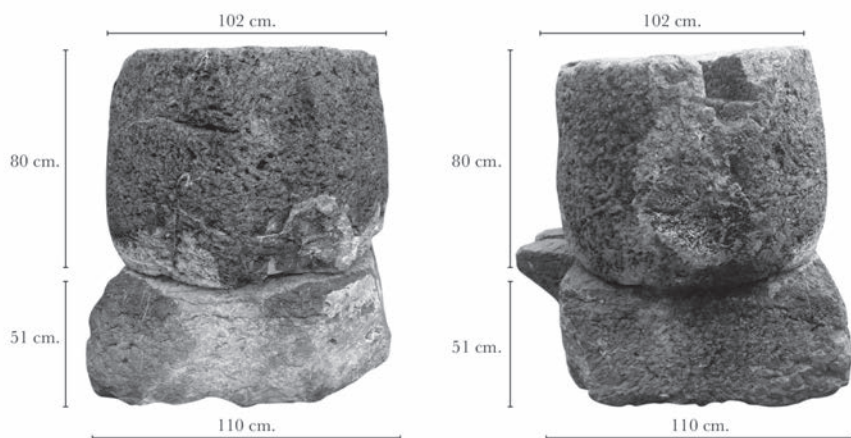

Fig. 6. Contrapés romà i peu de premsa localitzats a Quart.

Pel que respecta a l'Artefacte B, es compon d'un contrapés que està col·locat al damunt d'una *area*. Tot i que, en realitat, aquesta peça devia anar tota sola i dipositada directament sobre el sòl. També està elaborada amb la mateixa pedra calcària que les anteriors. La seua altura és de 80 cm i té un diàmetre de 102 cm. Com es pot veure en la imatge zenital (Vegeu Fig. 7) es tracta d'un contrapés de cargol, ja que té l'orifici circular d'acoblar els pals de fusta que el componen i que mesura 12 cm, a més a més d'una perforació a la roca de manera transversal que mesura 52 cm.

D'altra banda, el peu de premsa, que està a baix del contrapés (Artefacte B) presenta unes mesures regulars de 110 x 110 cm i 51 cm d'altura, respecte al sòl. En aquest, a diferència de l'altre peu, es conserva de forma íntegra la boca per on sortia el líquid de premsatge, fent una llargària de 32 cm. És molt possible que, en tenir aquestes boques, les *areae* estiguessen instal·lades més properes al *lacus* o espai de decantació, i no tan allunyades com s'observa al dibuix anterior (Fig. 1).

Detall. Part superior del contrapés

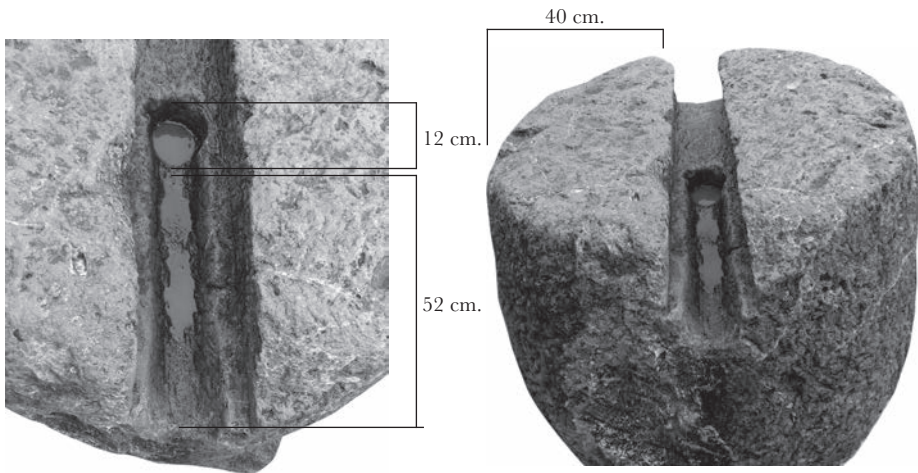

Fig. 7. Contrapés vist des de la cara superior. Detall de les esquerdes d'acoblament del cargol.

Fig. 8. La Premsa (Quart de les Valls).

Conclusions

Per concloure, caldria destacar la importància de la documentació de les peces, així com la valoració d'aquests artefactes, que se situen a l'entrada de Quart de les Valls (Vegeu Fig. 8) que, tot i que es troben en un lloc visible caldria remarcar més si cap la seua presència amb algun tipus de cartellera o panell explicatiu, tal com té el trull d'època moderna que es troba exposat al mateix recinte. Degut a l'antiguitat d'aquestes peces, que daten d'època romana, i sobretot del seu excel·lent estat de conservació, que no resulta gaire habitual, i a més a més, que hagen perviscut de manera tan íntegra, demanen necessàriament una diligent posada en valor, ja que són, de la seua tipologia, els millors exemples conservats al Camp de Morvedre.

D'altra banda, aquests artefactes, proven l'existència d'assentaments romans en *villae*. La qual cosa significa que les famílies que van habitar aquesta zona ho feren en importants quintes o finques de camp que s'han associat amb un tipus de residència de l'aristocràcia. En aquest cas, i a causa de la proximitat amb Sagunt, foren ocupades per les famílies més importants d'aquesta l'ubs. A Quart, precisament, es va trobar una inscripció epigràfica que feia referència a Cai Emili Gall (MUÑOZ: 2003, p. 127),² el qual gràcies al *cursum honorum* va ascendir a nombrosos càrrecs arribant a ser *aedilis*, o encarregat del manteniment de la infraestructura urbana així com del seu equipament; després va ser *duumvir*, com una mena d'alcalde; *flamen pontifex*, sacerdocis locals, i va ser dues vegades *magisteri saliorum*, és a dir, responsable del col·legi de sacerdots de Mart, això sense oblidar el càrrec de *quaestor*, lligat a la funció financera. Tanmateix a Benavites, aparegué una inscripció dedicada a Cai Emili Nepos. Els *Aemilii*, per tant, van ocupar importants magistratures com veiem, i, per tant, es van guanyar estar representats al fòrum de Sagunt; honrant també la seua memòria a Les Valls.

² Per conèixer més sobre les famílies que van habitar a Les Valls els remetem a: ROSARIO TORREJÓN, Carme, "Les vil·les romanes al territori de La Vall de Segó", Sagunt, El Braçal, 55, 2018.

BIBLIOGRAFIA

ARASA i GIL, "Instalaciones de producción de vino y aceite en el litoral castellanense", Heidelberg (Alemania), *De vino et oleo Hispaniae. An Murcia*, 27-28, 2011-2012.

CASAS GENOVER, Josep, "Prensas para la elaboración de aceite en el establecimiento rural ibérico de Saus (Gerona). Notas sobre la explotación del campo en el territorio de *Emporion*", Archivo Español de Arqueología, 83, 2010.

CORELL i VICENT, Josep, *Inscripcions romanes del País Valencià I*, València, Universitat de València, 2002.

FERRER MAESTRO, Juan José, OLIVER FOIX, Arturo i BENEDITO NUEZ, Josep, *Saguntum y la Plana*, Castelló, Diputació de Castelló, 2016.

HORTELANO UCEDA, Ignacio, "*Torcularia* inéditos en dos villas del territorio de Valentia (*Conventus Carthaginiensis*)", Heidelberg (Alemania), *De vino et oleo Hispaniae. An Murcia*, 27-28, 2011-2012.

LLUECA ÚBEDA, Emilio, *Benicalaf*, Sagunt, Publicaciones de la Caja de Ahorros y Socorros de Sagunto, 1986.

MEDEROS MARTÍN, Alfredo i ESCRIBANO COBO, Gabriel, "El comercio de los molinos rotatorios romanos en el Mediterráneo y litoral atlántico norteafricano", València, Archivo de Prehistoria Levantina, vol. XXIV, 2001.

MEDINA GIL a., Pablo, "Explotació de l'olivera i la vinya al País Valencià durant l'època romana", València, Treball de Fi de Grau, Universitat de València, 2014.

MEDINA GIL b., Pablo, "Dos nous contrapesos de *torcularium* a la comarca de l'Alcalatén (Castelló)", Castelló, Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló, 32, 2014.

MELCHOR MONSERRAT, José Manuel, *El poblamiento romano en Saguntum: organización urbana y explotación agrícola*, Tesis, Castelló, Universitat Jaume I de Castelló, 2013.

MUÑOZ IBÁÑEZ, Manuel (ed.) *Opulentissima Saguntum*, Sagunto, Fundació Bancaixa, 2004.

PEÑA CERVANTES, Yolanda, *Torcularia: la producción de vino y aceite en Hispania: catálogo de yacimientos analizados en cedé*, Universidad de Educación a Distancia UNED, 2010.

PÉREZ PUCHAL, Pedro, El paisaje agrario del Bajo Palancia, València, Institució Alfons el Magnànim, Diputació Provincial de València, 1968.

ROSARIO TORREJÓN, Carme, "Les vil·les romanes al territori de la Vall de Segó", Sagunt, El Braçal, 55, 2018.

TEICHNER, Félix, "La producción de aceite y vino en la villa romana de Milreu (Estói): el éxito del modelo catoniano en la Lusitania", Heidelberg (Alemania), *De vino et oleo Hispaniae. An Murcia*, 27-28, 2011-2012.

FONTS

Inventari de Jaciments Arqueològics (Generalitat Valenciana).